

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Факультет іноземної філології та соціальних комунікацій
Кафедра психології, політології та соціокультурних технологій

НЕВАЛЬОНА ВАЛЕРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

**ЗАЛУЧЕННЯ ДО ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ
ОТРИМУВАЧІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОСЛУГИ СОЦІАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ ІЗ ЗАЛЕЖНІСТЮ ВІД
НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ**

Галузь знань 23 Соціальна робота
Спеціальність 231 Соціальна робота

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти
бакалавра

Гарант освітньої програми
«Соціальна робота»
д.пед.н., доцент
Купенко О.В.

Науковий керівник
к.пед.н., доцент
Туляков О.О.

Суми 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади впровадження соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів арт-терапевтичними механізмами	8
1.1. Концептуальне поле організаційної технології соціально-психологічної реабілітації механізмами залучення до творчої активності	8
1.2. Правові засади соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації	11
1.3. Особливості та потреби цільової групи з огляду на організаційну технологію соціально-психологічної реабілітації механізмами залучення до творчої активності	15
1.4. Етичні засади соціальної роботи з наркозалежними, які вмотивовані до соціально-психологічної реабілітації	20
Висновки до 1-го розділу	23
РОЗДІЛ 2. Практичні аспекти впровадження соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів у вимірах організаційної технології	24
2.1. Організаційна технологія соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів механізмами арт-терапії (соціальні, психологічні, світоглядні та фізіологічні аспекти)	24
2.2. Аналітична апробація організаційної технології соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів механізмами арт-терапії шляхом експертного інтерв'ю	31
Висновки до 2-го розділу	37
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	39
РЕКОМЕНДАЦІЇ	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45
ДОДАТКИ	47

ВСТУП

Актуальність теми. Важливим аспектом соціальної роботи з наркозалежними є визначення та реалізація ефективних способів їх інклюзії у суспільство. Визнаючи вирішальну роль медикаментозних способів подолання вказаної залежності, ми ставимо питання щодо допоміжних способів, які можуть бути реалізовані не тільки наркологами, але й іншими спільнотами, зокрема, інститутами громадянського суспільства. Тим більше, що потужність наркотичної залежності зумовлює необхідність таких спільних зусиль.

На наш погляд, у комплексі заходів по реалізації соціально-психологічної реабілітації як соціальної послуги щодо осіб з наркотичною залежністю не вистачає спеціалізованої організаційної технології, що ґрунтується не тільки на соціальних, але й на фізіологічних, світоглядних та психологічних аспектах. Оскільки йдеться про творчу діяльність з одного боку та про соціалізацію з іншого боку, нами вбачається за оптимальне представити творчі спільноти як такі інституції, що можуть брати участь у реалізації вказаної соціальної послуги у вимірах запропонованої нами технології.

Соціально-психологічна реабілітація наркозалежних можлива у разі усвідомленого прагнення особи щодо повернення до здорового способу життя. При цьому стоїть питання кардинальної зміни соціального середовища, перебудови системи цінностей та життєвих орієнтирів, способу життя, побутових умов та звичок. Наркозалежним людям вкрай важко зробити це самостійно. Інша справа, коли їм на допомогу приходять соціальні працівники, які організують цілеспрямовану діяльність щодо залучення такої категорії людей до творчих спілок. Змінюючи залежність від наркотиків на залежність від творчості (поезія, музика, образотворче мистецтво тощо), а головне – змінюючи колишнє соціальне оточення на оточення обдарованих людей, наш клієнт відкриває для себе реальні шанси назавжди покінчити з наркотиками та

почати жити повноцінним життям людини, що є здоровою як у фізичному плані, так і психологічно, морально і духовно.

Важливо розуміти природу наркозалежності. Наркозалежність - це хвороба, викликана залежністю від систематичного вживання наркотиків, яка здатна навіть при одноразовому вживанні викликати змінений психічний або фізичний стан людини. Психічна залежність проявляється в тому, що люди, які вживають наркотики, поступово замінюють усі позитивні емоції за допомогою отримання дози і потім створюється ілюзія, що вони в певний час зможуть зупинитися та не вживати, але це не є так, адже фізична залежність проявляється в тому, що організм вже не може нормально функціонувати без наркотику та за його відсутності розвивається синдром відміни і людині потрібно на постійній основі приймати наркотик задля того, щоб отримати насолоду та вгамувати так звану «ломку». Вона поступово призводить до психічного розладу, пов'язаного зі звуженням кола зацікавлень, швидкої зміни настрою, зниження працездатності, погіршення пам'яті і втрати почуття відповідальності.

За даними незалежних експертів кількість наркозалежних в Україні — 1,5-2 мільйона осіб, що в десятки разів перевищує різні офіційні цифри. При цьому наркозалежні розглядаються як індивіди зі значним потенціалом, які потребують спеціально створених умов для повернення в соціальне середовище. Підвищення ролі самої наркозалежної людини в процесі реабілітації, соціальної адаптації та ре-соціалізації надає можливість вийти їй за межі пасивної, само руйнівної поведінки в суспільстві, набути здатності до соціального саморозвитку та самовиховання.

У процесі визначення сукупності таких умов необхідно враховувати позитивний зарубіжний досвід, що історично склався, набув розвитку, а його результати свідчать про ефективність роботи із наркозалежними в аспекті підвищення їх соціальної користі через включення до всіх сфер життєдіяльності суспільства, уникаючи стигматизації й подальшої маргіналізації. Серед наркозалежних є особистості, які мотивовані позбутися

наркотичної залежності та переключити свій фокус уваги на будь-який вид творчості, задля того аби бути повернутим у соціум та зберегти своє життя від найгірших наслідків. Але, на жаль, існують й такі, які не мають бажання змінюватися, їх це цілком влаштовує і про це завжди потрібно пам'ятати.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у визначенні та обґрунтуванні організаційної технології соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів механізмами арт-терапії.

Цільова група: особи із залежністю від наркотичних засобів, які вмотивовані до соціально-психологічної реабілітації, пройшли стадію терапевтичного втручання та мають схильності до творчої діяльності.

Об'єкт: соціальна послуга соціально-психологічної реабілітації.

Предмет: арт-терапевтична організаційна технологія соціально-психологічної реабілітації осіб з наркотичною залежністю.

Завдання:

1. Виявити концептуальне поле соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів механізмами залучення до творчої активності як складової соціальної послуги.

2. Виокремити змістові характеристики та потреби цільової групи з огляду на перспективи соціалізації у творчі спільноти.

3. Розкрити правові та етичні аспекти соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів.

4. Розробити арт-терапевтичну організаційну технологію соціально-психологічної реабілітації осіб з наркотичною залежністю у соціальній роботі, перевірити її оптимальність шляхом експертного інтерв'ю та рекомендувати її до використання.

Теоретико-методологічну базу кваліфікаційної роботи становлять теорії соціальної роботи, що орієнтовані на сильні сторони клієнтів. Підходи щодо подібної орієнтації знайшли свою теоретичну розробку на початку 1990-х років у роботах Д.Салібі, А. Уейка, С. Реппа та інших. Психологічні аспекти проблематики розкриті у теорії психологічного поля К. Левіна та арт-

терапевтичних практиках, теоретично обґрунтованих у роботах О.В.Татаріної. Фізіологічні складові нашого дослідження ми використали, спираючись на теорію домінанти О.О.Ухтомського. Світоглядний аспект роботи виражений у ідеї про «споріднену працю» Г.С.Сковороди та теорії «прикордонного стану» філософів-екзистенціалістів (Ж. П. Сартр).

У роботі використані **емпіричні методи**:

- спостереження (у частині збору інформації про осіб з наркотичною залежністю);

- опис (у процесі викладення сутності запропонованої нами організаційної арт-терапевтичної технології);

У роботі використані **теоретичні методи**:

- пояснення (у частині обґрунтування організаційної арт-терапевтичної технології);

- аналіз (у процесі вивчення практик роботи з особами з наркотичною залежністю).

Метод теоретичного моделювання використаний у частині розробки організаційної онлайн технології соціалізації осіб з наркотичною залежністю шляхом залучення до творчих спілок.

Наукова новизна нашого дослідження полягає у тому, що нами запропонована організаційна онлайн технологія соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів механізмами арт-терапії, яка ґрунтується на соціальних, психологічних, світоглядних та фізіологічних аспектах. Механізм реалізації – залучення до творчих спілок.

Наукова гіпотеза, на якій засновується технологія: надпотужна домінанта, що зумовлена наркотичною залежністю, може бути подолана шляхом стимулювання іншої домінанти, яка є ще більш потужною. До таких домінант відносяться творчі домінанти. Якщо особа з наркотичною

залежністю починає займатися творчістю та включається у творчі спільноти у такий спосіб здійснюючи свою соціалізацію, то вона поступово **ПОЗБАВЛЯЄТЬСЯ** наркотичної залежності у разі виконання відповідних медикаментозних та інших терапевтичних протоколів та соціалізується.

РОЗДІЛ 1

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ
ПОСЛУГИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ
ІЗ ЗАЛЕЖНІСТЮ ВІД НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ АРТ-
ТЕРАПЕВТИЧНИМИ МЕХАНІЗМАМИ**

1.1. Концептуальне поле організаційної технології соціально-психологічної реабілітації механізмами залучення до творчої активності

Наше дослідження у його теоретичній складовій орієнтується на сукупність теорій соціальної роботи, що орієнтуються на сильні сторони клієнтів. У зарубіжній практиці такий підхід почав активно розроблятися та упроваджуватися на початку 1990-х років, набувши теоретичного обґрунтування у роботах Д.Салібі, А. Уейка, С. Реппа та інших [1;2]. Підхід природньо виник на противагу дефіцитним моделям надання соціальних послуг. Варто зауважити, що тенденція орієнтації на сильні сторони клієнта в Україні майже не розвивається. І це є суттєвою проблемою, оскільки орієнтуючись надалі на задоволення базових потреб ми стимулюємо розвиток споживацьких настроїв. До того ж подібна практика є вельми проблематичною у складних економічних умовах, у яких наразі перебуває Україна.

Тетяна Семигіна у роботі «Розвиток власних теорій соціальної роботи: глобальні тенденції» так характеризує сутність підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнта: «Його (підходу – В.Н.) переваги полягають у структурованому короткочасному втручанні, орієнтованому не стільки на розв'язання завдань за клієнтів чи передання їм знань, як на розвиток потенціалу, формування у них нових життєсмислів, нових поведінкових практик і сприятливого середовища, які слугують основою для подолання власної негативної економічної ситуації та формування позитивної самооцінки. Перехід від дефіцитної моделі до підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнтів, потребує зміни фахової культури у вітчизняній соціальній

роботі та належної підготовки соціальних працівників, здатних до формування партнерських відносин із клієнтами та застосування технік оцінки і розвитку ресурсів клієнтів». [3].

Соціальні теорії, що орієнтуються на сильні сторони клієнтів, є теоретичним підґрунтям нашого дослідження через чотири причини: по-перше, ми орієнтуємося на найпотужнішу сторону осіб з наркотичною залежністю – їх творчий таланти, який ставимо завдання розвинути; по-друге, ми залучаємо вказаних осіб до творчих спільнот, чим здійснюємо якісно інший рівень їх соціалізації; по-третє, ми сприяємо формуванню їх позитивної самооцінки; по-четверте, ми сприяємо якісним змінам у їх негативній економічній ситуації. Однозначно можна стверджувати, що наше дослідження кардинально протилежне споживацьким підходам та взагалі будь-яким орієнтаціям на задоволення базових потреб та трактуванню клієнта як жертви.

Запропонована у цьому дослідженні арт-терапевтична організаційна технологія ґрунтується на концепті «домінанта», що мислиться у вимірах тимчасово пануючої рефлекторної системи, яка обумовлює роботу нервових центрів, пригнічуючи при цьому роботу інших нервових центрів у визначений момент, надаючи тим самим людській поведінці певної спрямованості [4]. Домінанта є своєрідне усталене «вогнище» підвищеної збудливості нервових центрів, при якому збудження, яке переходить у центри збудливості, спричиняє посилення збудження у «вогнищі», при тому, що у інших частинах нервової системи тривають процеси гальмування. Отже, головна властивість домінанти як «вогнища» збудження у підкорінні головного мозку позначається здатністю цього «вогнища» як найбільш потужного (домінуючого) «прибирати» для себе нервові імпульси збудження, що проходять скрізь кору головного мозку, котрі призначені для сусідніх ділянок кори, і у такий спосіб їх послаблювати, а себе посилювати. Саме через це у залежності від того, наскільки потужна домінанта, залежить обрання людиною варіанту рішення про те, чим займатися у поточний момент. У свідомості людини існує ціла низка домінант – своєрідних «вогнищ», кожна з

яких має перспективи актуалізації у визначений період. У той період, коли реалізується певна домінанта, вона «відтягує» на себе нервові імпульси, що призначені для інших домінант, послабляючи їх у такий спосіб, а себе посилюючи. [4].

Отже, основою нашої організаційної технології є твердження про те, що надпотужна домінанта, що зумовлена наркотичною залежністю, може бути подолана шляхом стимулювання іншої домінанти, яка є ще більш потужною. До таких домінант відносяться творчі домінанти. Якщо особа з наркотичною залежністю починає займатися творчістю та включається у творчі спільноти у такий спосіб здійснюючи свою соціалізацію, то вона поступово **ПОЗБАВЛЯЄТЬСЯ** наркотичної залежності у разі виконання відповідних медикаментозних протоколів.

Наступний концепт, що відіграє важливу роль на нашій роботі, є соціальна послуга соціально-психологічної реабілітації - це комплексна соціальна послуга, що передбачає короткотермінове проживання отримувача соціальної послуги, надання йому допомоги в отриманні безоплатної правової допомоги; представництво інтересів; розвиток, формування та підтримка соціальних навичок; консультування; соціальна профілактика повторів; надання психологічної допомоги членам сім'ї; соціальний супровід після проходження програм реабілітації; організація отримання такою особою медичних послуг, медичного обстеження; за необхідності проведення пост програмної підтримки тощо [5].

У представленій нами організаційній технології важливу роль відіграє поняття «творча активність - це якість індивіда, представлена широким комплексом інтелектуальних, емотивних та характерологічних властивостей, що забезпечують шанс діяти творчо під час розв'язання будь-якої складної життєвої ситуації і гарантують оригінальність, ефективність і позитивний результат творчої діяльності [6]. Способи творчої активності за кінцевими результатами поділяються на (ст. 54 Конституції України): технічну; художню; літературну; наукову; спортивну, тощо [7].

Аналітична апробація представленої нами організаційної технології відбувається у форматних вимірах експертного інтерв'ю як специфічного виду індивідуального інтерв'ю, в якому респондент є фахівцем в тій чи іншій сфері та має глибокі знання щодо певної проблеми. Експертне інтерв'ю використовується тоді, коли для вирішення певної проблеми потрібно залучити професіонала, який має досвід у певній області, задля того щоб почути його думку та варіанти вирішення проблеми [8].

Впровадження представленої у цій роботі організаційної технології соціалізації осіб з наркотичною залежністю відбувається шляхом арт-терапії – це один з напрямків психотерапії та психологічної корекції, заснований на мистецтві і творчості, яка має за ціль вплинути на психоемоційний стан людини. Головна ціль арт-терапії полягає в налагодженні психоемоційного стану через розвиток здатності самовираження [9].

Важливо, що під час методики арт-терапії клієнти отримують послання від власної підсвідомості. Арт-терапія належить до найдавніших і природних форм корекції психоемоційних станів. Важливо, що будь-яка людина навіть самотійно, без допомоги фахівця, може займатися арт-терапією задля розслаблення та зняття напруги.

Представлена у нашому дослідженні технологія ґрунтується на теорії психологічного поля Курта Левіна [10]. Якщо теорія про домінанту вимірює психологічні аспекти технології, то ідей Курта Левіна визначають психологічні фактори.

1.2 Правові засади соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації

З основних нормативно-правових актів було розглянуто державний стандарт щодо соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, в якому зазначені такі основні завдання соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації:

- забезпечення інтересів осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, соціально-психологічна реабілітація та підтримка таких осіб та членів їхніх родин, відновлення фізичного, психологічного та емоційного стану таких осіб, підвищення їх рівня соціалізації та якості життя;

- забезпечення зменшення кількості вживання або повної відмови від вживання наркотичних засобів чи психотропних речовин такими особами;

- запобігання негативним соціальним і особистісним явищам та їхнім наслідкам, зменшення негативного впливу (передозування, інфекції, злочини в уразливому стані внаслідок вживання наркотичних засобів тощо) на здоров'я та життя осіб із залежністю від наркотичних засобів та формування у них позитивних ціннісних орієнтацій та мотивування до зміни поведінки.

В державному стандарті вказано, що отримувач соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин (далі - отримувач соціальної послуги) – це особа із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин, яка пройшла курс лікування залежності в закладах охорони здоров'я та потребує отримання соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин;

Соціальна послуга надається лише тоді, коли отримувач дає свою згоду або ж законного представника з дотриманням принципів доступності, відповідності потребам отримувача соціальної послуги, відкритості та відповідальності за надання соціальної послуги, партнерства та комплексності, захисту та безпеки отримувача соціальної послуги, поваги та довіри до працівників надавача соціальної послуги, а також конфіденційності отриманої інформації.

Доступність соціальної послуги:

- надавач соціальної послуги організовує свою діяльність у спеціально обладнаних приміщеннях, які відповідають державним будівельними нормам

і пристосовані для обслуговування осіб з інвалідністю, які потребують отримання соціальної послуги;

- надавач соціальної послуги вживає заходів щодо інформування отримувача соціальної послуги та/або його законного представника про порядок звернення за наданням соціальної послуги, її зміст, обсяг, термін, умови та порядок надання, а також форми і методи надання соціальної послуги, права та обов'язки отримувача соціальної послуги;

- інформація для отримувача соціальної послуги розміщується на спеціальних інформаційних стендах у доступному місці, висвітлюється на сайті надавача соціальної послуги, в тому числі у формі, доступній для осіб з інвалідністю.

Добровільність отримання соціальної послуги:

- соціальна послуга надається на добровільних засадах, за згодою отримувача соціальної послуги. [5].

Закон України «Про соціальні послуги» зазначає найважливіші цілі надання соціальних послуг та основні принципи надання соціальних послуг, а саме:

1. Соціальні послуги надаються для досягнення таких цілей:

1) профілактика складних життєвих обставин (ті обставини, в яких люди не можуть самостійно впоратися з проблемою та брати участь у житті суспільства).

2) подолання складних життєвих обставин;

3) мінімізація негативних наслідків складних життєвих обставин.

2. Надання соціальних послуг здійснюється на принципах:

1) дотримання прав людини, прав дитини та прав осіб з інвалідністю;

2) гуманізму (повна свобода в розвитку, повага до інших людей, тощо);

3) забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (гендерна політика)

4) поваги до честі та гідності;

- 5) толерантності (повага до інших, розуміння того, що кожна людина має свій світогляд);
- 6) законності;
- 7) соціальної справедливості (вирішення проблем соціального захисту та соціального забезпечення громадян);
- 8) доступності та відкритості;
- 9) неупередженості та безпечності;
- 10) добровільності (дія з власного бажання, без насилля);
- 11) індивідуального підходу;
- 12) комплексності;
- 13) конфіденційності;
- 14) максимальної ефективності та прозорості використання надавачами соціальних послуг бюджетних та інших коштів;
- 15) забезпечення високого рівня якості соціальних послуг [11].

Стаціонарно соціальна послуга надається отримувачам соціальної послуги, які пройшли курс лікування залежності від наркотичних засобів чи психотропних речовин у закладах охорони здоров'я.

Захист і безпека отримувача соціальної послуги:

- соціальна послуга надається із забезпеченням дотримання прав людини та поваги до неї, недопущенням негуманних і дискримінаційних дій, виявів фізичного, психічного чи іншого виду насильства щодо них;
- соціальна послуга має бути гендерно орієнтованою, враховувати принцип забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок, а також вік, стан здоров'я, особливості психологічного та фізичного розвитку, життєвий досвід, культурні, етнічні та інші особливості;
- отримувач соціальної послуги за потреби інформується про державні та громадські організації, до повноважень яких належить надання спеціалізованої медичної допомоги й інших послуг (надання інформаційних листівок, буклетів тощо);

- отримувачу соціальної послуги та/або його законному представнику надається інформація про порядок оскарження дій або бездіяльності надавача соціальної послуги. [5]

Отже, з огляду на визначену нами специфіку цільової групи ми стверджуємо про необхідність залучення вмотивованих до соціалізації наркозалежних до творчих спільнот та творчої активності. Така діяльність ефективна через те, що вона замінює одну потужну залежність (наркологічну) та прив'язаність людини до іншої сфери (творчої), яка є ще більш потужною.

1.3 Особливості та потреби цільової групи з огляду на організаційну технологію соціально-психологічної реабілітації механізмами залучення до творчої активності

Наркоманія, як вважають М. С. Хруппа, Р. М. Павленко та В. А. Семенюк, це хворобливий психічний стан, а наркотизм – анти суспільне явище, яке виявляється у незаконному вживанні наркотичних або психотропних речовин, а також у вчиненні на цьому ґрунті протиправних дій з цими речовинами, відповідальність за які передбачена адміністративним і кримінальним законодавством.

Наркоманія, як відомо, становить негативне соціальне явище, що спричинює до негативних наслідків і для окремих верств населення, і держави загалом. Психічна та фізична залежність, що виникає в разі немедичного вживання наркотиків, є актуальною та серйозною проблемою і для розвинених європейських держав, і для бідних. Проблем наркозалежності чимало, основні з них: складний, подекуди, неможливий, процес лікування; деградація особистості; «омолодження» наркоманії; злочинність. Проблема наркоманії загалом і серед неповнолітніх зокрема, потребує належної уваги з боку держави та суспільства і вжиття дієвих заходів для боротьби з цим негативним явищем.

Наркоманія, як соціальна хвороба, спричинює загрозливі наслідки, особливо для молоді. Наслідки вживання наркотичних речовин доволі різноманітні: від психологічних, соціальних до медичних [12]. Такі люди не уміють піклуватися про себе й потребують когось (чогось), хто допоміг би їм справитися зі своїми переживаннями. Разом з тим вони відчують глибоку недовіру до людей. В цьому випадку неживий об'єкт цілком може замінити людські відносини. Таким чином, люди, що пережили психічні травми в ранньому дитинстві, мають істотно більший ризик стати наркозалежними. В цілому сім'я може не дати дитині необхідної любові і не навчити її любити себе, що у свою чергу приведе до відчуття нікчемності, даремності, відсутності віри в себе. Відповідно до сучасних уявлень, люди із наркозалежністю зазнають серйозних труднощів у підтримці самоповаги. Нам відомо, наприклад, що в стані «нарко ейфорії» людина відчуває себе набагато впевненішою у собі та розкутішою, ніж зазвичай.

Професіонали в сфері психотерапії та психіатрії переконані, що наркоманію варто лікувати виключно психологічним впливом (підлітки і переважна частина дорослого населення мають підвищений ступінь сугестивності), а хімічно та біологічно вона невиліковна.

Однією з причин поширення наркоманії, в нашій країні стали серйозні кризові явища в різних сферах життя суспільства, погіршення соціально-економічного та соціально-психологічного станів населення. Наркотизації суспільства сприяють такі негативні чинники: погіршення духовної та моральної атмосфери у суспільстві, економічна криза, як наслідок – безробіття, соціальна та політична напруженість у суспільстві тощо. Що стосується наркотизації у середовищі неповнолітніх, то крім означених чинників також сприяють: соціальне розшарування сімей, неврівноваженість психоемоційного фону виховання підлітків, їх соціалізація в умовах знецінення людських принципів моралі, дегуманізація ставлення до вразливих соціальних груп тощо. Безперечним є і те, що Україна потрапила в сферу дії наркобізнесу, і це впливає на динаміку наркотизації суспільства [12].

До негативних тенденцій наркозалежності потрібно віднести, також пониження віку першого знайомства з наркотичними речовинами. Раніше це був вік 13–15 років, то зараз маємо справу з 9-тирічними наркоманами. Не зважаючи на більш-менш легкий доступ до наркотичних речовин, але залишається питання коштів для придбання наркотичної дози. Саме це призводить до вчинення протизаконних діянь (крадіжок, грабежів, тощо), або до вживання наркотиків, виготовлених «кустарним» способом, які є низької якості. Це спричинює до отруєння, або навіть до летальних наслідків а також загрожує швидкою соціальною та фізичною деградацією [12].

Для проведення свого дозвілля молодь обирає нічні клуби, дискотеки та бари, віддаючи їм перевагу, а не заняттям спортом чи іншим активностям. Але такі місця потребують немалих матеріальних витрат, тому доступні далеко не всім. Через таке поведіння, особу чекає безцільне проведення часу, яке формує негативні звички (вживання алкоголю, наркотиків тощо), які спричиняють розвиток соціально-негативних потреб.

Як зазначає А. В. Градецький, важливим засобом протидії наркоманії є профілактика, так звана система заходів впливу на особу, з метою недопущення зловживання нею наркотичними засобами і психотропними речовинами, з використанням правових, соціальних, психологічних, медичних та інших методів впливу.

Соціальне становище молоді є одним з головних показників рівня розвитку суспільства. Для вирішення проблем, пов'язаних зі становищем неповнолітніх у сучасних умовах, необхідно зберігати й розвивати усталені традиції, духовні здобутки соціальних програм, захистити від негативних явищ, що спричинили зміни світогляду, ціннісних орієнтацій, соціального самопочуття молоді.

Антисоціальна поведінка є характерною для хворих на наркоманію. Їм властиві аморальні діяння. Особи із наркотичною залежністю часто здійснюють агресивні дії, часто з порушенням державних законів, виявляють свою неприязнь чи недоброзичливість, можуть використовувати словесні

образи, або застосовувати фізичну силу, демонструючи своє перевагу над іншими. Найчастіше такі спалахи у них виникають психогенно і характерні бурхливими емоційними проявами - страхом, радістю або тривогою.

Характерними негативними соціальними наслідками зловживання наркотиками є деформація та руйнування сімейних зав'язків. Наркомани рідко вступають у шлюб, ніж здорові особи, або вступають, але їх сім'ї швидко розпадаються, якщо інший з подружжя не є наркозалежним. Нерідко такі особи утворюють так звану «родину» наркоманів. Метою такої «родини» є наркотизація в безпечних умовах та полегшення видобутку наркотиків.

Основна особливість соціальної роботи з наркозалежними полягає в тому, що як професійна діяльність вона формується на стику двох галузей - соціального захисту населення та охорони здоров'я. Зарубіжний досвід дає зрозуміти, що, незважаючи на докладені зусилля таким особам, які мають як медичні, так і соціальні проблеми, реальна координація дій недостатньо ефективна. Ранній та зрілий юнацький вік вважається періодом інтенсивного розвитку самосвідомості особистості. Цей процес детермінується зовнішніми обставинами (об'єктивними), а також внутрішніми закономірностями розвитку.

Як зазначає Г. Костюк, процес становлення людської особистості відбувається як «саморух», у якому взаємодіють зовнішні та внутрішні умови, що визначаються природним і суспільним середовищем, необхідним для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання, праці, розвитку. [13]

Деякі фахівці, намагаючись визначити донаркотичні особливості наркозалежного ставлять його імпульсивний характер. Вони відносять наркоманію до імпульсивних неврозів. З цієї точки зору, наркоманія виступає своєрідним вираженням невпорядкованості особистості та непристосованості її до навколишнього середовища [14].

Основним чинником наркотизації наркозалежного виступає його самосвідомість, внутрішній світ особистості. Те, як він сприймає обставини

свого життя, як ставиться до суспільства, переживає події свого життя, чому один наркозалежний, незважаючи на несприятливі умови, переборює їх і стає успішним, а інший долучається до наркотиків.

Психологічна профілактика наркотичної залежності повинна допомогти наркозалежному у вирішенні проблем самоутвердження та становлення, знайти способи і можливості вирішити проблеми за допомогою власних зусиль, перетворення труднощів у розвиток власної особистості.

Отже, з огляду на визначену нами специфіку цільової групи ми стверджуємо про необхідність залучення вмотивованих до соціалізації наркозалежних до творчих спільнот та творчої активності. Така діяльність ефективна через те, що вона замінює одну потужну залежність (наркологічну) та прив'язаність людини до іншої сфери (творчої), яка є ще більш потужною.

1.4. Етичні засади соціальної роботи з наркозалежними, які вмотивовані до соціально-психологічної реабілітації

У «Міжнародній Декларації етичних принципів соціальної роботи» подано етичні принципи професії соціального працівника, окреслено проблемні галузі, рекомендовано основні методи розв'язання етичних проблем.

Саме тому соціальні працівники:

- мають допомагати людині заради її добробуту і реалізації її можливостей;
- розвивати і використовувати знання з поведінки людини соціальної поведінки;
- сприяти розвитку ресурсів, які б відповідали індивідуальним, груповим, національним і міжнародним потребам і прагненням;
- бути відданими справі заради досягнення соціальної справедливості. Отже, розглянемо дванадцять етичних принципів професії соціального працівника,

які зазначені в «Міжнародній Декларації етичних принципів соціальної роботи».

Перший принцип має пряму відповідність до категоричного імперативу І. Канта, який стверджує: «кожна людина є унікальною цінністю, на яку слід зважати і ставитися до неї з повагою».

Другий принцип: «Кожна людина має право на самореалізацію такою мірою, щоб це не утискало таке саме право інших людей, і зобов'язана робити внесок у суспільство».

Третій принцип стосується обов'язків суспільства щодо людей: «Кожне суспільство, незалежно від устрою, повинно функціонувати так, щоб забезпечити максимальні блага для всіх своїх членів».

У наступних шістьох принципах зазначені обов'язки соціальних працівників.

Четвертий принцип - формулює обов'язок бути відданим соціальній справі.

У п'ятому принципі викладена вимога до соціальних працівників «присвятити здобуті знання і навички наданню допомоги окремим особам, групам людей, громадам і спільнотам в їхньому розвитку і в розв'язанні конфліктів як між собою, так і в стосунках із суспільством та подоланні наслідків цих конфліктів».

Шостим принципом передбачено, що «соціальні працівники повинні надавати якомога кращу допомогу будь-кому, хто потребує допомоги та поради, не маючи несправедливих упереджень щодо статі, віку, непрацездатності, расової приналежності, соціального класу, походження, релігії, мови, політичних переконань або сексуальної орієнтації».

Сьомий принцип вимагає поважати головні права людини згідно з Міжнародною Декларацією прав людини Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних конвенцій, що впливають з цієї Декларації.

Зміст восьмого принципу спрямований на збереження конфіденційності та відповідального використання в соціальній роботі інформації про приватне життя навіть тоді, коли законодавство країни суперечить цій вимозі.

Дев'ятий принцип торкається співпраці соціальних працівників з клієнтами «заради найкращих інтересів останніх, водночас віддаючи належну повагу інтересам інших людей. Клієнтів усіляко заохочують до участі в роботі, й вони повинні бути поінформовані про можливі ризики і переваги запропонованого напрямку дій».

Наступний, десятий принцип викладає очікування соціальних працівників, «що клієнти нестимуть спільно з ними відповідальність за визначення плану дій, спрямованих на зміну їхнього життя».

Окрім того, цей принцип також визначає можливості використання примусу, який може бути необхідним для розв'язання проблем однієї сторони за рахунок інтересів іншої, лише після ретельної, виваженої оцінки претензій конфліктуючих сторін. Соціальні працівники повинні звести до мінімуму застосування узаконеного примусу. Одинадцятий принцип декларує несумісність соціальної роботи з прямою або непрямою підтримкою осіб, груп людей, політичних сил або силових структур, що пригнічують людей, використовуючи тероризм, тортури тощо.

І, останній, дванадцятий принцип вимагає від соціальних працівників приймати етично обґрунтовані рішення і дотримуватись їх, віддаючи належну повагу положенням Міжнародної Декларації етичних принципів МФСП, а також положенням Міжнародних етичних стандартів соціальних працівників, прийнятих їхньою національною професійною асоціацією [15].

Що стосується самих наркозалежних осіб, то тут потрібно дотримуватися таких етичних засад:

1. Не варто вживати слово «наркоман» — воно має негативний відтінок. Замість цього вживайте такі терміни як «наркоспоживач» або «споживач наркотиків», також — «наркозалежний».

2. Ще один термін — «людина, яка вживає наркотики», часто використовується за кордоном. Тут діє правило: спершу — людина. Ми акцентуємо увагу на тому, що спершу особа, про яку йдеться, — людина, а вже потім усе інше.

3. Кожна дія має бути попередньо узгоджена з клієнтом. Головна мета — не нашкодити людині, яка, радше за все, й так знаходиться або ще нещодавно знаходилась у складних життєвих обставинах.

У нашій проблематиці вбачається **етична дилема** драматичного характеру та складного змісту. Досліджуючи проблематику соціалізації осіб з наркотичною залежністю, треба мати на увазі той доленосний моральний вибір, який здійснює особа, коли вона свідомо змінює соціальне оточення. З одного боку, їм потрібно мати мужність визнати факт залежності, який відомий широкому загалу і який протягом усього життя буде «стигматизувати» та позначати серед інших як суб'єкта з відповідним минулим.

З іншого боку, потрібно соціалізуватися у творчих спілках, розуміючи «тягар» минулого, але впевнено та послідовно здійснюючи кроки вперед. Етична проблематика соціалізації осіб з наркотичною залежністю головним чином зумовлюється тим «тягарем минулого», який, з огляду на потужність вказаної залежності протягом усього життя буде наражати особистість на небезпеку повернення у соціальні групи, що пов'язані з наркотиками. «Дилемність» описаної ситуації полягає у тому, що представнику цільової групи, яка є предметом нашого дослідження, потрібно робити вибір з двох альтернатив, тобто з варіантів, які виключають один одного, які не можуть бути реалізовані одночасно: або потрібно й надалі перебувати у соціальному середовищі осіб з наркотичною залежністю, середовищі звичному та зрозумілому, але такому, що веде до дальших страждань, деградації та швидкої фізичної смерті. Або другий варіант: соціалізуватися в інші середовища, у нашому випадку, у творчі спілки. При усіх перевагах другого

варіанту важливо розуміти складність такого шляху через потужність наркотичної залежності та інші фактори, що з нею пов'язані.

Висновки до 1-го розділу

Отже, в ході теоретичної частини були опрацьовані такі наукові поняття, як: «соціальна послуга соціально-психологічної реабілітації» згідно державному стандарту України, «творча активність» та «способи залучення до творчості», які були взяті зі ст. 54, Конституції України, у якій детально охарактеризовані їх види та специфіка кожної з них. Також було зазначено, що таке «експертне інтерв'ю», адже це головний інструмент завдяки якому буде проводитися практична частина.

Було ретельно опрацьовано нормативні акти, законодавство України у сфері наркозалежності. а саме: основна термінологія, принципи, на яких ґрунтується соціально-психологічна реабілітація наркозалежних, головні напрямки державної політики та їх завдання. Визначені основні особливості такої цільової групи, як наркозалежні, які вмотивовані до творчої активності, а саме було доведено, що наркоманію варто лікувати виключно психологічним впливом, щоб замінити їх основну «домінанта» на більш корисну, адже хімічно та біологічно наркотична залежність невиліковна. Проаналізовані головні етичні засади соціальної роботи з наркозалежними, які вмотивовані до соціально-психологічної реабілітації задля розуміння всієї специфіки наркотичної залежності та подальшої роботи з цією цільовою групою, адже головна мета соціального робітника – це не нашкодити клієнту, який й так знаходиться у складних життєвих обставинах.

РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОСЛУГИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ ІЗ ЗАЛЕЖНІСТЮ ВІД НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ У ВИМІРАХ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ

2.1 Організаційна технологія соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів механізмами арт-терапії (соціальні, психологічні, світоглядні та фізіологічні аспекти)

Представлена у нашій роботі організаційна технологія має міждисциплінарний характер, тобто такий, який враховує теоретичний та практичний досвід декількох галузей знань. І це цілком виправдано важливістю та складністю задачі, яку ми ставимо перед собою – вказати вмотивованим до соціалізації наркозалежним шлях до повноцінного життя, сповненого змістом та смислами. Наркологи стверджують, що залежність від важких наркотиків значно потужніша, ніж залежність від алкоголю, азартних ігор та деяких видів харчів. Ба більше, ситуація ускладнюється ще й тим, що вживання алкоголю легітимізоване та прийняте у суспільстві як нормальне. Натомість наркотична залежність криміналізована, утаємничена та засуджена суспільною думкою.

Власне, з цим і пов'язаний соціальний аспект нашої технології. Відразу зазначимо, що він є ключовим з огляду на те, що саме він виражає сенс усієї технології – повернути у суспільство повноцінну особистість. І тут найважливіша проблема у тому, що сам факт належності до наркозалежної спільноти робить з людини ізгоя з ознаками остракізму. Поряд з фізіологічними стражданнями через колосальну абстиненцію, людина переживає душевні страждання через осуд та іноді приховану, але іноді й відкрити відразу.

Отже, *перша частина* соціального аспекту нашої технології – соціалізація залежного від наркотичних засобів у творчі спільноти через повну відмову щодо участі у колишніх пов'язаних з наркотиками спільнотах

(необхідність цього ми пояснимо, коли будемо говорити далі про домінанту, фізіологічний термін). Творча спільнота має важливу специфіку – її учасники апріорі толерантно ставляться до будь-якої залежності. Отже, саме від їх буде найменше осуду щодо колишнього життя.

Друга частина соціального аспекту представлена нами організаційної технології соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів механізмами арт-терапії полягає у ствердженні особи у суспільстві новими статусними форматами – як творчої особистості, як успішної особистості, як персоналії, що здатна утворювати власний художній, ідейний, літературний світ. Людина, що пережила жахи наркотичної залежності, і наразі намагається покінчити з цим, перебуває у «прикордонному стані» [16], що характеризується філософією екзистенціалізму як такий, що змушує людину робити сутнісний вибір у житті через те, що вона знаходиться у смертельній небезпеці. Така небезпека сприяє сутнісним роздумам та доленосному особистісному вибору. При усьому трагізмі такого стану, є аргументи стверджувати, що саме він є найбільш оптимальним щодо соціалізації наркозалежних. До того ж самі творчі спілки є специфічними соціальними групами, учасниками яких добре відомі особистісні «прикордонні стани» [16]. Терміном «прикордонний стан» ми позначаємо світоглядні аспекти запропонованої нами організаційної онлайн технології залучення осіб з наркотичною залежністю до творчих спільнот.

Ми вважаємо, що головну роль у соціалізації осіб з наркотичною залежністю у творчі спільноти відіграють керівники (формальні та неформальні лідери) цих творчих спільнот. Творча людина егоцентрична за своєю природою, бо її сили зосереджені на процесі духовного втілення. У такій ситуації інтегрує цих людей той, хто також є творчою персоналією (бо інакше він не буде визнаний «своїм»), а також одночасно ця персона здатна та готова жертвувати частиною ресурсів свого життя на виконання організаційних задач. Саме такі люди здатні подивитися навколо аби знайти у розмаїтті потенційних творчих людей тих, хто бажає позбутися наркотичної

залежності та шукає підтримки у цьому. Артикуляція на особистості керівника творчої спільноти є третьою частиною соціального аспекту нашої організаційної технології соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів механізмами арт-терапії.

Психологічні аспекти нашої технології побудовані на інструментах арт-терапії та на теорії психологічного поля Курта Левіна. Арт-терапія має на меті вплинути на психоемоційний стан людини у позитивному напрямку, а це критично важливо щодо особи з наркотичною залежністю, яка потерпає від страждань у зв'язку з абстиненцією. Не менш важливою обставиною, що зумовлює важливість арт-терапії у нашій технології є те, що корекція психоемоційного стану відбувається через самовираження, тобто через ствердження внутрішнього «Я», за допомогою якого особистість може побудувати принципово новий світогляд, систему цінностей та життєвих орієнтирів. Важливо розуміти, що цей процес зумовлює нові звички, нахили, навички, принципи розпорядку дня, що у свою чергу призводить до позитивних зрушень у настрої та формах повсякденної поведінки.

Теорія «психологічного поля» Курта Левіна [10] розглядає групи людей та окремих людей як складну та насичену систему станів та значимих оточень. Вказана теорія використовується у нашій організаційній технології у смислових вимірах концепту «життєвий простір», що мислиться як певна органічна цілісність життєвих сутностей (об'єктів, речей, явищ, емоцій тощо), які зумовлюють поведінку конкретної людини. За визначенням Курта Левіна, «життєвий простір» є пластичним, тобто здатним на зміни з огляду на бажання, плани та наміри його носія, тобто людини. Отже, змінюючи спільноту наркозалежних на спільноту творчих людей, ми змінюємо і «життєвий простір», чим відкриваємо шлях до зміни й поведінки з поведінки наркомана на поведінку творчої особистості. А поведінка творчої особистості з огляду на її сутність є оптимальною «дорожньою картою» до розкриття власної сутності, яку видатний український філософ Григорій Сковорода називав «спорідненою працею» [17].

А якщо особистість стала на шлях реалізації власної «спорідненої праці», то з огляду на «сутнісну потужність» такого шляху можна стверджувати, що вона відтепер має максимальний рівень безпечності від будь-якої залежності, навіть від такої колосальної, якою є наркотична залежність. Слід вказати, що «споріднена праця» у вимірах «життєвого простору» реалізовується виключно у певних спільнотах. У цьому вбачається глибинний зв'язок соціального та психологічного факторів запропонованої нами технології соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів механізмами арт-терапії.

Фізіологічні аспекти цієї технології виражаються факторами терапевтичними та сукупністю обставин, інтерпретація яких здійснюється нами за допомогою терміну «домінанта». Терапевтичні фактори зумовлені тим, що реабілітація особи з наркотичною залежністю принципово є можливою виключно терапевтичними засобами з відповідними протоколами та медикаментозним втручанням. Отже, наша організаційна технологія об'єктивно може розглядатися як допоміжна, тобто така, що не є спроможною забезпечити результат у разі самостійного та локального використання. В організмі наркозалежного відбуваються настільки масштабні зміни, що унеможливлення їх впливу та мінімізація наслідків мають здійснюватися медиками відповідного фаху та досвіду. Ба більше – на етапі медичного втручання особа з наркотичною залежністю потребує специфічного оточення, що у принципі робить вельми проблемним її входження в альтернативні спільноті, тим більше це робить не реальним системне заняття творчістю. Тож впровадження нашої технології є визначеним у конкретному часі, а саме – на етапі, що йде після фази медикаментозної інтенсивної терапії. Потреба в соціалізації має бути задоволена у період готовності до соціалізації.

«Домінанта» - головний концепт запропонованої нами організаційної технології соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів механізмами арт-терапії [4]. У певний проміжок часу кожна жива істота зосереджується на певній активності. Фізіологічно ця

активність виражається у вигляді тимчасово пануючого рефлексорної системи, яка обумовлює роботу нервових центрів, що спрямовують поведінку. Важливо розуміти, що домінанта – це своєрідне «вогнище», що складається з нервових імпульсів у зв'язку з певною ситуацією. У нашому випадку такою «ситуацією» є наркотики, їх вживання та усі інші обставини, що пов'язані з цим у житті конкретної людини. Не менш важливим є розуміння такої персоніфікації – ми говоримо не про наркотичну залежність взагалі, а сукупність обставин, що пов'язані з наркотичною залежністю конкретної людини. Тож термін «ситуативна система» ми розуміємо через усвідомлення життєвих ситуацій чітко визначеної людини.

Наркотична домінанта характеризується колосальною потужністю. Вона значно сильніша ніж інші залежності – ігрова, харчова, тютюнова і навіть алкогольна. До речі, вказані інші залежності здатні бути подоланими арт-терапією. А наркотична – ні. Тож арт-терапія – лише допоміжний шлях для особи із залежністю від наркотиків. Головні шляхи він має пройти разом з наркологами та психотерапевтами, готуючи тим саме свій новий життєвий етап – соціалізацію у не девіантні спільноти.

І тепер ми підходимо до **основного аспекту нашої організаційної технології** взагалі та її фізіологічного аспекту зокрема. Практична реалізація домінанти характеризується тим, що інші домінанти упродовж такої реалізації пригнічуються. Іншими словами, коли особа із залежністю від наркотичних засобів малює, пише вірші, грає, або просто є активним свідком творчого акту (як глядач театральної вистави, наприклад), то його «наркотична домінанта» у цей момент згасає. Фізіологічний механізм такого «згасання» доволі простий і виглядає: такий: нервові імпульси рухаються у бік творчої активності, полишаючи «наркотичне багаття». У разі якомога частішого заняття творчістю, «наркотична домінанта» може бути максимально пригнічена, у разі правильного медикаментозного лікування, звичайно.

Отже, основою нашої організаційної технології є твердження про те, що надпотужна домінанта, що зумовлена наркотичною залежністю, може бути

подолана шляхом стимулювання іншої домінанти, яка є ще більш потужною. До таких домінант відносяться творчі домінанти. Якщо особа з наркотичною залежністю починає займатися творчістю та включається у творчі спільноти у такий спосіб здійснюючи свою соціалізацію, то вона поступово **ПОЗБАВЛЯЄТЬСЯ** наркотичної залежності у разі виконання відповідних медикаментозних протоколів.

Свою роботу з цільовою групою ми організували за підтримки громадської організації Клуб «Шанс». Цей інститут громадянського суспільства здійснює свою діяльність в Сумській області з 2006 року. Організація вирішує питання незахищених верств населення. Виконавчим директором Клуб «Шанс» є Букін Андрій. Якщо вникати в саму історію засвоєння організації, то вона є дуже цікавою та насиченою.

Спочатку вона була створена неформально. Це була так звана «ком'юніті», яка була заснована людьми, які колись вживали наркотики. Метою клубу була допомога та обмін досвідом з іншими особами, які залежні від наркотиків.

Основні сфери діяльності: громадське здоров'я, соціальний захист, представництво інтересів і захист прав уразливих груп.

Головні сфери діяльності:

- профілактика соціально-небезпечних захворювань серед груп підвищеного ризику (ВІЛ-інфекція, вірусні гепатити В та С, туберкульоз, інфекції, що передаються статевим шляхом);
- догляд і підтримка людей, які живуть з ВІЛ у Сумській області;
- реалізація комплексних програм виявлення ВІЛ серед представників уразливих груп;
- медико-соціально-психологічний супровід хворих на туберкульоз;
- соціальний супровід пацієнтів замісної підтримувальної терапії;
- профілактика ВІЛ серед засуджених та ув'язнених у Сумській області;
- догляд та підтримка ВІЛ-позитивних засуджених та ув'язнених у Сумській області;

- громадське здоров'я;
- представництво інтересів і захист прав уразливих груп.

Клуб «Шанс» впроваджує унікальні практики для всієї України на території Сумщини.

• **Клуб «Шанс»** разом з донорами та партнерами ініціював створення в Сумах першого на території Східної Європи та Центральної Азії кабінету зменшення шкоди від вживання наркотиків.

• **Представники організації** увійшли до робочої групи та працювали над першою в Україні «Обласною програмою підтримки системи громадського здоров'я в Сумській області на 2020-2021 роки». Її затвердили у жовтні 2019 року.

• У 2018 році вперше в Україні послуги з профілактики соціально небезпечних захворювань серед найбільш уразливих груп населення, супровід пацієнтів з туберкульозом і послуги з догляду та підтримки людей, які живуть з ВІЛ, через систему Prozorro закупила державна установа Сумський обласний центр громадського здоров'я.

Переможцем визначили громадську організацію Клуб «Шанс».

Сумщина стала першим регіоном в Україні, де створили обласну цільову соціальну програму розв'язання пріоритетних проблем з використанням механізму соціального замовлення на 2017 рік.

У рамках цього унікального прецеденту, КЗ СОР «Обласний наркологічний диспансер» уперше через систему ProZorro закупив послуги соціального супроводу пацієнтів ЗПТ у громадської організації Клуб «Шанс» за кошти обласного бюджету.

У 2017 році Клуб «Шанс» став першою громадською організацією України, яка працевлаштувала волонтера з числа засуджених Роменської виправної колонії максимального рівня безпеки (№56).

Другою організацією, яка надала нам підтримку в частині експертної оцінки процесу залучення осіб з наркотичною залежністю до творчих спілок, є громадська організація «Агентство творчих подій». Зокрема, саме з

керівником цієї організації Ігорем Касьяненко ми провели експертне інтерв'ю. «Агентство творчих подій» - це організація, яка створює актуальні творчі події, акції, соціальні проекти, фестивалі, концерти та свята. Допомагають творчим людям знайти себе за допомогою залучення до організації.

Директором «Агенція творчих подій» є Касьяненко Ігор Володимирович. Це видатний поет, виконавець власних пісень та журналіст.

Події, які були створені в організації:

- Всеукраїнський театральний фестиваль «Золота валіза»;
- Благодійний концерт талановитих дітей Сумщини «Майбутнє є!»;
- «Золота десятка» — рейтинг найзначніших справ та персоналій у галузі культури;
- Екологічна акція «Життя без сміття»;
- Благодійна акція «Територія дитячого світу»;
- Акція пам'яті «Країна героїв»;
- Театралізоване свято «Любов, яка перемогла війну» 9 травня 2012 року;
- Клуб поетичних самогубців імені принца Флорізеля 2012 рік;
- Поетичне шоу «Третім будеш?» 6 жовтня 2012 року;
- Музично-поетичний проект «Ді-версія» 9 лютого 2013 року;
- «Вечір однієї картини» 4 квітня 2013 року;
- «Процес або вечір одного вірша» 20 квітня 2013 рік;
- Конкурс-містифікація «Улюбленці муз» 11 квітня 2013 року;
- Літературно-музичний десант з Конотопа «Місто та космос» 28 травня 2013р.

2.2. Аналітична апробація організаційної технології соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів механізмами арт-терапії шляхом експертного інтерв'ю.

Учасниками заходу були студенти 1-го та 4-го курсу Сумського державного університету та викладачі університету. В цілому до заходу було залучено 15 осіб. На зустріч був запрошений експерт, представник творчої спільноти – Касьяненко Ігор Володимирович.

Касьяненко Ігор Володимирович - український поет, бард, виконавець власних пісень, журналіст, а також людина, яка неодноразово спілкувався з людьми, які мають залежність від наркотичних засобів.

Завдання заходу:

- обговорити гіпотезу даної кваліфікаційної роботи, а саме те, що творча активність підвищує рівень соціалізації у наркозалежних;

- з'ясувати чи можна все-ж-таки повернути наркозалежну людину у суспільство за допомогою залучення її до творчості;

- обговорити таку методику, як арт-терапія та чи може вона допомогти подолати наркозалежність.

Реалізація заходу «експертне інтерв'ю»:

7 червня 2022 року о 15:00 був проведений захід, фокус якого був спрямований на те, щоб ознайомити присутніх з такою проблемою, як наркозалежність та їх дезадаптацію у середовищі. Найголовнішим було почути думку експерта стосовно проблеми соціалізації наркозалежних та обговорити можливість залучити осіб з такою проблемою до творчої активності. У якості модератора виступав організатор зустрічі. Сам захід був проведений у форматі вільної розмови. Спочатку були поставлені питання до експерта, потім запитання присутніх до експерта та обговорення у групі певних питань. Сам захід тривав у додатку Google Meet, за часом приблизно 1 годину. Експерт висловлював свої думки на поставлені йому запитання від модератора та учасників заходу.

Зміст заходу «експертне інтерв'ю»:

<p>1 запитання: «Як експерт відноситься до такої гіпотези: творча активність підвищує рівень соціалізації у наркозалежних?»</p>	<p>Експерт підтвердив гіпотезу. «Дійсно, творча активність може підвищити рівень соціалізації наркозалежних, але тільки під час лікування або колишнім</p>
--	--

	<p>наркозалежним і лише тільки тоді, якщо в них присутній інтерес до залучення до творчої активності. Адже, ми повинні розуміти, що далеко не кожний наркозалежний має бажання позбутися залежності. Якщо у людини виникає інтерес та бажання позбутися та переключитися на щось корисне, а саме на творчу діяльність, то тільки тоді це може бути актуально».</p>
<p>2 запитання: «Як ви відноситеся до того, щоб замінити «домінанта» з вживання наркотиків на «домінанта» залучення до творчої активності?»</p>	<p>«Так, можна спробувати, адже така домінанта може виявитися дуже сильною, адже, коли ти пишеш вірш, то ти повністю занурюєшся в цей процес, твій мозок сконцентрований на тому, щоб щось створювати і це подобалося людям. Також це дуже сильна мотивація, коли ти написав вірш і отримав якесь підтвердження з боку оточуючих, якщо їм це справді сподобалося. Після такої маленької перемоги ти хочеш творити ще більше, адже тебе признає середовище. Ти поступово переключаєш свій фокус уваги з вживання наркотиків на творчу активність і тобі це починає подобатися. Також, можна сказати,</p>

	<p>що кохання є домінантою залучення для творчості. Адже коли ти закоханий, ти хочеш щось створювати, робити максимум з того, що ти можеш зробити, але також небезпека наркотиків – це те, що саме вони дійсно можуть сприяти творчій активності. Можна навести багато прикладів відомих зірок, які вживали наркотичні засоби і вдавалися до творчості, і в більшості випадках їх це могло погубити, тому потрібно входити в творчість тільки під час лікування або вже колишнім наркозалежним, які хочуть повернутися до суспільства після довготривалого лікування»</p>
<p>2 запитання: «Як Ви відноситеся до такої методики, як арт-терапія?»</p>	<p>«Добре відношусь, але зрозуміло, що творчу активність та саму арт-терапію можна використовувати, як додатковий допоміжний засіб, після медикаментозного лікування. Якщо казати стосовно самої арт-терапії – то це і є активізація творчого потенціалу. Вона допомагає не лише впоратися з самою проблемою, але й відкриває нові, раніше не відомі нам інтереси в житті, саме ці навички можуть стати заміщувальними</p>

	<p>факторами особистісного потенціалу не через вживання наркотику, а через активну творчість. Також методика арт-терапія допомагає здобути впевненість у собі, а також підвищити самооцінку, а це може умотивувати наркозалежну особу. Коли людина малює, зображує певний малюнок на папері – це їй допомагає винести усі свої проблеми назовні і не боятися бути кимось осудженим. Якщо поєднувати арт-терапію з іншими видами допомоги, то це допоможе наркозалежним особам відчутися повноцінною особистістю та подалі стати частиною суспільства».</p>
--	--

Проведений захід, який дав нам змогу почути відповіді на поставлені питання від експерта, який більшість свого життя живе творчістю.

За результатами проведеної «експертного інтерв'ю» було виявлено, що соціалізація наркозалежних є доволі важким процесом, який залежить насамперед від самої людини. Тобто, якщо наркозалежна особа виявить інтерес до зміни свого життя, заміни домінанти, позбутися наркозалежності, то все це більш ніж реально.

Творча активність є унікальним механізмом допомоги, адже вона включає в себе велику різноманітність тієї чи іншої діяльності, яка може допомогти наркозалежному. Вона дає змогу діяти творчо під час розв'язання будь-якої проблемної ситуації. Якщо розвивати здібності у творчій діяльності

і орієнтуватися на соціалізацію, то це допоможе наркозалежній людині зрозуміти, що реальне життя є набагато цікавіше та має більше можливостей, ніж наркотичні ілюзії.

Виходячи з всього почутого від експерта, можна зробити висновок, що наша гіпотеза підтвердилася, але тільки в тому випадку, якщо творчу активність застосовувати, як додатковий допоміжний спосіб під час лікування або при повній відміні вживання наркотиків, тільки тоді творча діяльність буде позитивно впливати на соціалізацію наркозалежних у суспільстві.

Що стосується самої домінанти вживання наркотиків, то її можна спробувати замінити на домінанту залучення до творчої активності, але тільки при умовах, якщо цього захоче сама наркозалежна людина. Якщо вона виявить бажання відмовитися від вживання наркотиків і проявить інтерес до змін у своєму житті, то тільки тоді можна замінити домінанту на корисну та бути повернутим у суспільство. Залучення до творчої активності дасть змогу одночасно пригнітити активність інших центрів наркозалежної людини.

Також під час заходу було розглянути такий вид допомоги, як арт-терапія. Експерт повністю погодився, що це є гарним методом наркозалежній людині дати змогу проявити себе, як унікальну особистість, яка може творчо проявляти свій потенціал і не боятися бути осудженим з боку суспільства. Зрозуміло, що головну роль грає медикаментозний спосіб лікування, але залучення до творчих спілок, арт-терапія, безсумнівно, можуть виступати, як допоміжний спосіб. Тобто, арт-терапію можна використовувати в роботі з залежними людьми, які проходять соціально-психологічну реабілітацію.

Творча активність – це те, що повинно йти зсередини, те, що допомагає у важких життєвих ситуаціях, до неї не можна прийти насильницьким шляхом. Для того, щоб почати займатися творчою діяльністю, долучатися до творчих спілок повинно виникнути бажання змінюватися та проявляти себе у всіх проявах.

Висновки до 2-го розділу

Організаційна технологія залучення осіб з наркотичною залежністю до творчої активності має міждисциплінарний характер. Виявлені чотири частини її соціального аспекту:

- соціалізація залежного від наркотичних засобів у творчі спільноти через повну відмову щодо участі у колишніх пов'язаних з наркотиками спільнотах;
- ствердження особи у суспільстві новими статусними форматами – як творчої особистості, як успішної особистості, як персоналії, що здатна утворювати власний художній, ідейний, літературний світ;
- людина, що пережила жахи наркотичної залежності, і наразі намагається покінчити з цим, перебуває у «прикордонному стані», що змушує людину робити сутнісний вибір у житті через те, що вона знаходиться у смертельній небезпеці;
- головну роль у соціалізації осіб з наркотичною залежністю у творчі спільноти відіграють керівники (формальні та неформальні лідери) цих творчих спільнот.

Психологічні аспекти нашої технології побудовані на інструментах арт-терапії та на теорії психологічного поля Курта Левіна. Арт-терапія має на меті вплинути на психоемоційний стан людини у позитивному напрямку, а це критично важливо щодо особи з наркотичною залежністю, яка потерпає від страждань у зв'язку з абстиненцією. А якщо особистість стала на шлях реалізації власної «спорідненої праці», то з огляду на «сутнісну потужність» такого шляху можна стверджувати, що вона відтепер має максимальний рівень безпечності від будь-якої залежності, навіть від такої колосальної, якою є наркотична залежність.

Фізіологічні аспекти цієї технології виражаються факторами терапевтичними та сукупністю обставин, інтерпретація яких здійснюється нами за допомогою терміну «домінанта».

Нами описана діяльність двох ресурсних організацій, що надали підтримку у роботі з цільовою групою та експертизою. Це громадські організації Клуб «Шанс» та «Агентство творчих подій». Зміст та характер діяльності вказаних спільнот підтверджує їх спроможність допомогти нам у виконанні завдань дослідження.

Описаний практичний захід, проведений нами. Це експертне інтерв'ю з Касьяненко Ігорем Володимировичем, який є український поет, бард, виконавець власних пісень, журналіст, а також людиною, що неодноразово спілкувався з людьми, які набули внаслідок впливу девіантних соціальних груп залежність від наркотичних засобів. Аналіз отриманих відповідей у цілому підтвердив правильність висунутої нами гіпотези та оптимальність запропонованої технології соціалізації. Зокрема, підтверджено домінуючу роль терапевтичних способів роботи з цільовою групою. Проте стало цілком очевидним, що соціалізація шляхом залучення до творчих спільнот допомагає особам, що були залежні від наркотичних засобів, віднайти свій неповторний шлях у новій, а іноді й поновленій іпостасі людини, що своїми креативними здобутками рухає вперед своє життя.

Було підтверджено унікальність запропонованого механізму та вказані беззаперечні його переваги, частина з яких стосується повернення до нормального життя особистості, що перебувала у девіантних спільнотах.

Однак особливої уваги потребує думка експерта щодо небезпеки наркотичних засобів, які у деяких випадках розглядаються як стимулюючі до творчої активності. Цим зумовлюється потреба у обережному поводженні з технологією соціалізації механізмами арт-терапії.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

З огляду на актуальність та суспільне значення завдань соціалізації осіб із залежністю від наркотичних засобів у цій роботі нами здійснена спроба визначення шляхів залучення таких людей до творчої активності у контексті реалізації соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації.

Виконання поставлених завдань дає підстави сформулювати наступні висновки.

1. Концептуальне поле проблематики складається з сукупності сучасних теорій соціальної роботи, ідейна база яких засновується на використанні сильних сторін клієнтів. На відміну від теорій задоволення базових потреб, які стимулюють шкідливі для суспільства, що перебуває у стані соціально-економічної кризи, споживацькі орієнтири, напроми використання сильних сторін клієнта перетворюють представників цільової групи у активних громадян. Вони полишають девіантні спільноти та долучаються до тих соціальних груп, які стимулюють розвиток їх творчих здібностей.

При цьому залежні від наркотичних засобів розвивають найбільш потужні у своїй свідомості потенціали, зміст яких виражається у здібностях у літературі, образотворчому мистецтві, музиці, театрі тощо. До концептуального поля також належать поняття «творча активність», «арт-терапія», «психологічне поле». Інтегруючим концептом виступає безпосередньо соціальна послуга соціально-психологічної реабілітації як організаційно-правовий механізм.

2. Виокремлені змістові характеристики цільової групи, які полягають у тому, що її представники мають залежність від наркотичних засобів – найбільш потужну залежність, яка не тільки вкрай негативно впливає на здоров'я та психологічний стан людей, але й робить їх залежними від відповідних девіантних спільнот, способу життя та перманентних пригнічених настроїв. Це вкрай ускладнює завдання соціалізації та реабілітації, що у свою чергу змушує соціального працівника шукати способи вирішення проблеми на

міждисциплінарному рівні, залучаючи здобутки таких наук як фізіологія, психологія, філософія.

Потреби цільової групи формуються у двох вимірах: позбавитися, або хоча б мінімізувати наркотичну залежність та одночасно покинути колишнє оточення шляхом приєднання до альтернативних спільнот. Так виникає ідея соціалізації, яка виходить з творчих здібностей, а іноді й з талантів осіб з наркотичною залежністю. Усе це утворює усталені перспективи їх входження до творчих спілок, інших утворень, де займаються творчістю та стимулюють один одного.

3. Правові аспекти соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів випливають з відповідних положень Державного стандарту, у якому, зокрема, вказано, що отримувач подібної соціальної послуги є особа, яка пройшла відповідний курс лікування. Ця обставина трактується як необхідна передумова отримання послуги. Також Стандартом передбачена згода клієнта та готовність до виконання відповідних правил та процедур. Документом передбачено виконання принципів конфіденційності, партнерства, поваги та довіри.

Важливим законодавчим актом є Закон України «Про соціальні послуги», у якому визначені найважливіші цілі надання соціальних послуг та основні принципи такого надання. Вказаний документ на відміну від Стандарту має концептуальне значення, Стандарт поряд з іншими складовими має практичне значення у зв'язку із завданнями конкретного впровадження у практичну діяльність соціального працівника.

4. Етичні засади нашої проблематики випливають з «Міжнародної Декларації етичних принципів соціальної роботи». Документом визначаються етичні принципи професії соціального працівника, окреслено проблемні галузі, рекомендовано основні методи розв'язання етичних проблем. Нами визначені етичні засади роботи з цільовою групою, які полягають у специфіці

вживання слів та термінів, дотримання правила погодження дій соціального працівника з клієнтом.

Нами визначена етична дилема, яка впливає з того доленосного морального вибору, який здійснює особа, коли вона свідомо змінює соціальне оточення. З одного боку, такій особистості потрібно мати мужність визнати факт залежності, який відомий широкому загалу і який протягом усього життя буде «стигматизувати» та позначати серед інших як суб'єкта з відповідним минулим. З іншого боку, потрібно соціалізуватися у творчих спілках, розуміючи «тягар» минулого, але впевнено та послідовно здійснюючи кроки вперед.

5.«Дилемність» описаної ситуації полягає у тому, що представнику цільової групи, яка є предметом нашого дослідження, потрібно робити вибір з двох альтернатив, тобто з варіантів, які виключають один одного, які не можуть бути реалізовані одночасно: або потрібно й надалі перебувати у соціальному середовищі осіб з наркотичною залежністю, середовищі звичному та зрозумілому, але такому, що веде до дальших страждань, деградації та швидкої фізичної смерті. Або другий варіант: соціалізуватися в інші середовища, у нашому випадку, у творчі спілки. При усіх перевагах другого варіанту важливо розуміти складність такого шляху через потужність наркотичної залежності та інші фактори, що з нею пов'язані.

6.Нами визначені змістові складові арт-терапевтичної організаційної технології соціально-психологічної реабілітації осіб з наркотичною залежністю у соціальній роботі. А саме – виокремлений її соціальний аспект у двох частинах. Перша частина мислиться як соціалізація залежного від наркотичних засобів у творчі спільноти через повну відмову щодо участі у колишніх пов'язаних з наркотиками спільнотах. Друга частина полягає у ствердженні особи у суспільстві новими статусними форматами – як творчої особистості, як успішної особистості, як персоналії, що здатна утворювати власний художній, ідейний, літературний світ. Людина, що пережила жахи наркотичної залежності, і наразі намагається покінчити з цим, перебуває у

«прикордонному стані» з одного боку та у стані переходу до «спорідненої праці». Два останні концепти складають світоглядний аспект нашої технології, оскільки вони відносяться до теоретичного та практичного філософського доробку.

Психологічні аспекти нашої технології побудовані на інструментах арт-терапії та на теорії психологічного поля Курта Левіна. Арт-терапія має на меті вплинути на психоемоційний стан людини у позитивному напрямку, а це критично важливо щодо особи з наркотичною залежністю, яка потерпає від страждань у зв'язку з абстиненцією.

Теорія «психологічного поля» Курта Левіна розглядає групи людей та окремих людей як складну та насичену систему станів та значимих оточень. Вказана теорія використовується у нашій організаційній технології у смислових вимірах концепту «життєвий простір», що мислиться як певна органічна цілісність життєвих сутностей (об'єктів, речей, явищ, емоцій тощо), які зумовлюють поведінку конкретної людини.

Фізіологічні аспекти нашої технології виражаються факторами терапевтичними та сукупністю обставин, інтерпретація яких здійснюється нами за допомогою терміну «домінанта». Терапевтичні фактори зумовлені тим, що реабілітація особи з наркотичною залежністю принципово є можливою виключно терапевтичними засобами з відповідними протоколами та медикаментозним втручанням.

«Домінанта» - головний концепт запропонованої нами організаційної технології, це своєрідне «вогнище», що складається з нервових імпульсів у зв'язку з певною ситуацією. У нашому випадку такою «ситуацією» є наркотики, їх вживання та усі інші обставини, що пов'язані з цим у житті конкретної людини.

Наркотична домінанта характеризується колосальною потужністю. Отже, її потрібно замінити іншою, але не менш потужною домінантою. Такою домінантою є творчість. Практична реалізація творчої домінанти

характеризується тим, що інші домінанти (наркотичні у першу чергу) упродовж такої реалізації пригнічуються

Отже, основою нашої організаційної технології є твердження про те, що надпотужна домінанта, що зумовлена наркотичною залежністю, може бути подолана шляхом стимулювання іншої домінанти, яка є ще більш потужною. До таких домінант відносяться творчі домінанти. Якщо особа з наркотичною залежністю починає займатися творчістю та включається у творчі спільноти у такий спосіб здійснюючи свою соціалізацію, то вона поступово **ПОЗБАВЛЯЄТЬСЯ** наркотичної залежності у разі виконання відповідних медикаментозних протоколів.

Ключові аспекти нашої технології були обговорені на практичному заході – експертному інтерв'ю з одним з авторитетних керівників місцевих творчих спілок. Наші припущення отримали підтримку з певними важливими коригуваннями щодо специфіки цільової групи у частині неоднозначності та небезпечності ситуацій, що пов'язані з наркотичною залежністю.

Рекомендації:

На основі отриманих результатів ми формуємо такі покрокові рекомендації, спрямовані щодо використання у роботі творчих спідок, організацій, неформальних об'єднань, ініціативних груп, що опікуються творчими особистостями:

- виявляти шляхом співпраці з наркологами та інституціями, які опікуються особами із залежністю від наркотичних речовин особами, що мають здібності до літератури, художнього мистецтва, музики, театру тощо;
- перевіряти вказаних осіб на наявність проходження відповідного лікування від наркотичної залежності;
- залучати вказаних осіб до співпраці, включаючи їх у комунікативне поле творчого об'єднання.

Перспективи подальшої роботи ми вбачаємо у практичному втіленні запропонованої нами організаційної арт-терапевтичної технології соціалізації осіб з наркотичною залежністю у роботі творчих інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Saleebey, D. (2006). The strengths approach to practice. In D. Saleebey (Ed.), *The strengths perspective in social work practice* (4th ed., pp. 77-92). Boston, MA: Allyn & Bacon.
2. Weick, A., Rapp, C, Sullivan, W.P., Kisthardt, W. (1989) A strengths perspective for social work practice. *Social Work*, 34, 6, 350-354.
3. Семигіна Т. В. Розвиток у сучасній соціальній роботі підходів, орієнтованих на сильні сторони клієнтів // *Сучасні теорії соціальної роботи: Антологія* [упор. Т. Семигіна]. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2021. 160 с.
4. Ухтомский А. Доминанта. Спб : «Питер», 2002. 448 с.
5. НАКАЗ «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю від наркотичних засобів чи психотропних речовин» [Електронний ресурс]. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1218-20#Text>.
6. Киричук Г. Обдарована дитина. Творча активність як основний чинник розвитку [Електронний ресурс] / Г. Киричук, М. Киричук // Газета «Психолог» № 1-2. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://osvitaua.com/2017/04/57716/>.
7. Підкамінь Л. Й. Основи інтелектуальної власності об'єктів науково-технічної творчості. [Електронний ресурс] / Л. Й. Підкамінь, А. О. Ангельська, Ю. Г. Добровольський // *Навчальний посібник*. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3527/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%86%D0%92.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
8. Експертне інтерв'ю. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://jak.koshachek.com/articles/interv-ju-ekspertne-ce.html>.

9. Що таке арт-терапія? [Електронний ресурс] // МНС – Режим доступу до ресурсу: http://mcsnr.dsns.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=13:2011-06-14-18-55-58&catid=5:psychologichnadopomoga&Itemid=16.
10. Lewin, Kurt (1997). «Defining the 'Field' at a Given Time». Republished in *Resolving Social Conflicts & Field Theory in Social Science*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
11. Закон України «Про соціальні послуги» [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.
12. Ковальчук В. П. Наркоманія серед неповнолітніх як соціальна проблема [Електронний ресурс] / В. П. Ковальчук // НАУКОВИЙ ВІСНИК 1. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1833/1/12017%2B30.pdf>.
13. Вікова психологія : підручник / за ред. проф. Г. С. Костюка. – К. : Рад. шк., 1976. – 268 с.
14. Предупреждение подростковой и юношеской наркомании [Текст] : монографія / [под ред.: Березина С. В., Лисецкого К. С., Орешниковой И.Б.]. – М. : изд-во Института Психотерапии, 2000. – 256с.
15. Етичні принципи та стандарти соціальної роботи [Електронний ресурс] // «Етика соціальної роботи: принципи і стандарти» – Режим доступу до ресурсу: <https://studfile.net/preview/2427144/page:6/>.
16. Бичко. І.В. Екзистенціалізм//Філософський словник / за ред.: В.І. Шинкарук. Київ, 2002. С. 186-187.
17. Сковорода Г.С. Твори у 2 томах. Київ : Обереги, 1994.
18. Тараріна О.В. Глибинна арт-терапія: практики трансформацій - К., Астамір-В, 2017.
19. Sartre, Jean-Paul. (2005). *The Wall*. London: Hesperus.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Знімки екрану з проведення експертного інтерв'ю з Ігорем Касьяненком

